

OBSZARY PODMIEJSKIE DUŻYCH MIAST W POLSCE W ŚWIETLE MIGRACJI STAŁYCH

Daniela Szymańska, Jadwiga Biegańska

Instytut Geografii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Celem niniejszego artykułu jest analiza i ocena migracji stałych na obszarach podmiejskich dużych miast w Polsce w okresie od 1995 do 2009 r. Analizą objęto wszystkie gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie (z wyłączeniem z nich miast) w Polsce, łącznie 2172 gminy. By ustrzec się przypadkowości danych i wnioskowania opartego na wybranym jednym roku, autorki przeprowadziły badania, uwzględniając średnie z okresów pięcioletnich (1995–1999 i 2005–2009). Średnie te odzwierciedlają trendy i kierunki przemian gmin w zakresie migracji stałych oraz pozwalają ukazać nam ich zróżnicowanie przestrzenne.

Przedmiot analizy stanowią migracje ludności, które są jednym z ważniejszych indyktorów przemian społeczno-demograficznych i gospodarczych, jakie dokonują się w poszczególnych regionach danego kraju. Zachowania migracyjne i kierunki przepływu ludności często odzwierciedlają poziom rozwoju (lub niedorozwoju) funkcji miejsc pracy, miejsc realizacji usług itp.

Od roku 1993 w Polsce na obszarach wiejskich obserwuje się dodatni przyrost rzeczywisty ludności (tab. 1). Jest to tym bardziej godne podkreślenia, bowiem do tej pory gminy wiejskie odnotowywały duże odpływy ludności do miast; znacznie powyżej dodatnich wskaźników przyrostu naturalnego. Autorki w artykule podejmują próbę odpowiedzi między innymi na następujące pytania: Jaki jest udział napływu ludności w tym przyroście ludności na obszarach wiejskich? Jaka jest skala procesów migracyjnych (napływu/odpływu) i jakie wykazują one zróżnicowanie regionalne? Jak w kontekście migracji stałych wyglądają obszary podmiejskie dużych miast? Jaka

Tab. 1. Przyrost naturalny, saldo migracji, przyrost rzeczywisty w Polsce, w miastach i na obszarach wiejskich w latach 1990–2009

Lata	PL			M			OW		
	PN	SM	PR	PN	SM	PR	PN	SM	PR
	‰								
1990	4,1	-0,4	3,7	2,9	4,3	7,2	6,1	-8,0	-1,9
1991	3,7	-0,4	3,3	2,3	3,9	6,2	6,0	-7,5	-1,5
1992	3,2	-0,3	2,9	1,8	3,2	5,0	5,3	-5,9	-0,6
1993	2,7	-0,4	2,3	1,6	2,0	3,6	4,5	-4,2	0,3
1994	2,5	-0,5	2,0	1,5	0,9	2,4	4,1	-2,8	1,3
1995	1,2	-0,5	0,7	0,4	0,5	0,9	2,6	-2,0	0,6
1996	1,1	-0,3	0,8	0,3	0,5	0,8	2,4	-1,7	0,7
1997	0,9	-0,3	0,6	0,0	0,2	0,2	2,2	-1,2	1,0
1998	0,5	-0,3	0,2	-0,2	-0,2	-0,4	1,7	-0,6	1,1
1999	0,0	-0,4	-0,4	-0,7	-0,4	-1,1	1,1	-0,3	0,8
2000	0,3	-0,5	-0,2	-0,4	-0,9	-1,3	1,4	0,1	1,5
2001	0,1	-0,4	-0,3	-0,4	-0,9	-1,3	1,0	0,2	1,2
2002	-0,1	-0,5	-0,6	-0,7	-1,4	-2,1	0,7	1,0	1,7
2003	-0,4	-0,4	-0,8	-0,7	-1,8	-2,5	0,2	1,9	2,1
2004	-0,2	-0,2	-0,4	-0,5	-2,1	-2,6	0,3	2,7	3,0
2005	-0,1	-0,3	-0,4	-0,4	-1,8	-2,2	0,3	2,0	2,3
2006	0,1	-0,9	-0,8	-0,2	-2,6	-2,8	0,6	1,7	2,3
2007	0,3	-0,5	-0,2	0,0	-2,7	-2,7	0,8	2,8	3,6
2008	0,9	-0,4	0,5	0,5	-2,1	-1,6	1,5	2,3	3,8
2009	0,9	-0,0	0,9	0,6	-1,8	-1,2	1,2	2,8	4,0

Objaśnienia: PL – Polska, M – miasta, OW – obszary wiejskie, PN – przyrost naturalny, SM – saldo migracji, PR – przyrost rzeczywisty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

jest dynamika przemian w poziomie migracji stałych? Czy wzrost liczby ludności na obszarach podmiejskich w Polsce wykazuje się coraz większą intensywnością, czy – obejmując coraz więcej gmin podmiejskich i tym samym powiększając obszar oddziaływania dużych miast w tym zakresie – raczej już wyhamowuje? Czy odpływ ludności z dużych miast na obszary wiejskie w Polsce można traktować jako kolejną fazę urbanizacji, tj. kontrurbanizację?

W Polsce od końca lat 90. XX wieku obserwuje się (przy ogólnym zmniejszaniu się liczby ludności kraju: z 38,29 mln w 1997 r. do 38,17 mln w 2009 r.) stopniowy wzrost liczby ludności zamieszkującej obszary wiejskie: z 14,562 mln w 1999 r.

do 14,889 mln w 2009 r., co stanowi 39% ogółu mieszkańców Polski. Jest to z jednej strony efekt dodatniego przyrostu naturalnego występującego w gminach wiejskich (który jednak stopniowo maleje, bowiem w 1990 r. wynosił 6,1‰, zaś w 2009 r. 1,2‰), z drugiej natomiast dodatniego od 2000 r. salda migracji, które jeszcze w 1999 r. wynosiło -0,3‰ natomiast w roku 2009 już 2,8‰. A zatem najważniejszymi składnikami wzrostu liczby ludności na obszarach wiejskich w Polsce są napływ ludności i dodatnie saldo migracyjne (tab. 1, ryc. 1–3). Jeśli w latach 1995–1999 średnioroczny napływ ludności ogółem na obszary wiejskie wynosił 12,8‰, to w latach 2005–2009 już 14,4‰ (tab. 2A).

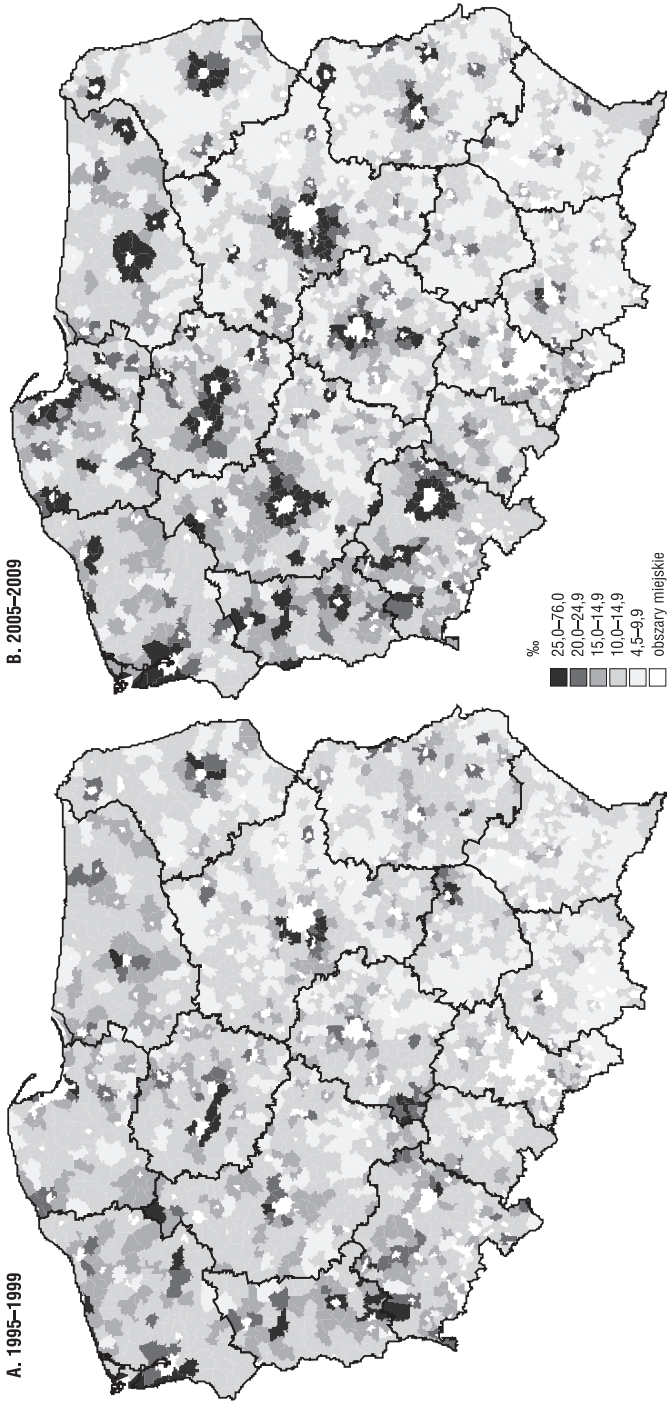
Należy zauważyć, że w badanym okresie trzykrotnie wzrosła liczba gmin wiejskich z wielkością napływu zawierającą się w najwyższym przedziale (25–76‰), z 2,1% (1995–1999) do 6,4% (2005–2009). Są to głównie gminy wiejskie położone w strefach podmiejskich dużych miast, a także (wprawdzie w mniejszym stopniu) w strefach miast średnich i małych (ryc. 1).

Analizując rycinę 1, autorki zadały sobie pytanie: Jaki jest udział w napływie ludności na obszary wiejskie przemieszczeń pomiędzy poszczególnymi gminami wiejskimi, a jaki odpływu z miast (zwłaszcza dużych) na wieś? Podkreślić tu należy, że udział tych ostatnich przemieszczeń w ogólnej strukturze napływu ludności cały czas się zwiększa (tab. 2). W badanym okresie, tj. od 1995 do 2009 r., migracje z miast na obszary wiejskie wzrosły o 8 punktów procentowych: z 22,9% (1995–1999) do 30,8% (2005–2009) (tab. 2). W strukturze ogólnego napływu stanowi to największy udział, przy czym najwyraźniej i najintensywniej zjawisko to występuje w strefach podmiejskich dużych miast (ryc. 2).

Średnioroczny napływ ludności z miast na obszary wiejskie wzrósł z 6,7‰ w latach 1995–1999 do 9,5‰ w okresie 2005–2009. Z roku na rok wzrasta liczba gmin, gdzie wskaźnik ten osiąga najwyższe wartości, tj. powyżej 20‰. I tak od 1994 do 2009 r. na przykład czterokrotnie wzrosła liczba gmin (z 28 – 1,3% do 124 – 5,7%), w których napływ ludności z miast zawierał się w tym najwyższym przedziale, tj. od 20‰ do 69,5‰ (tab. 2B, ryc. 2).

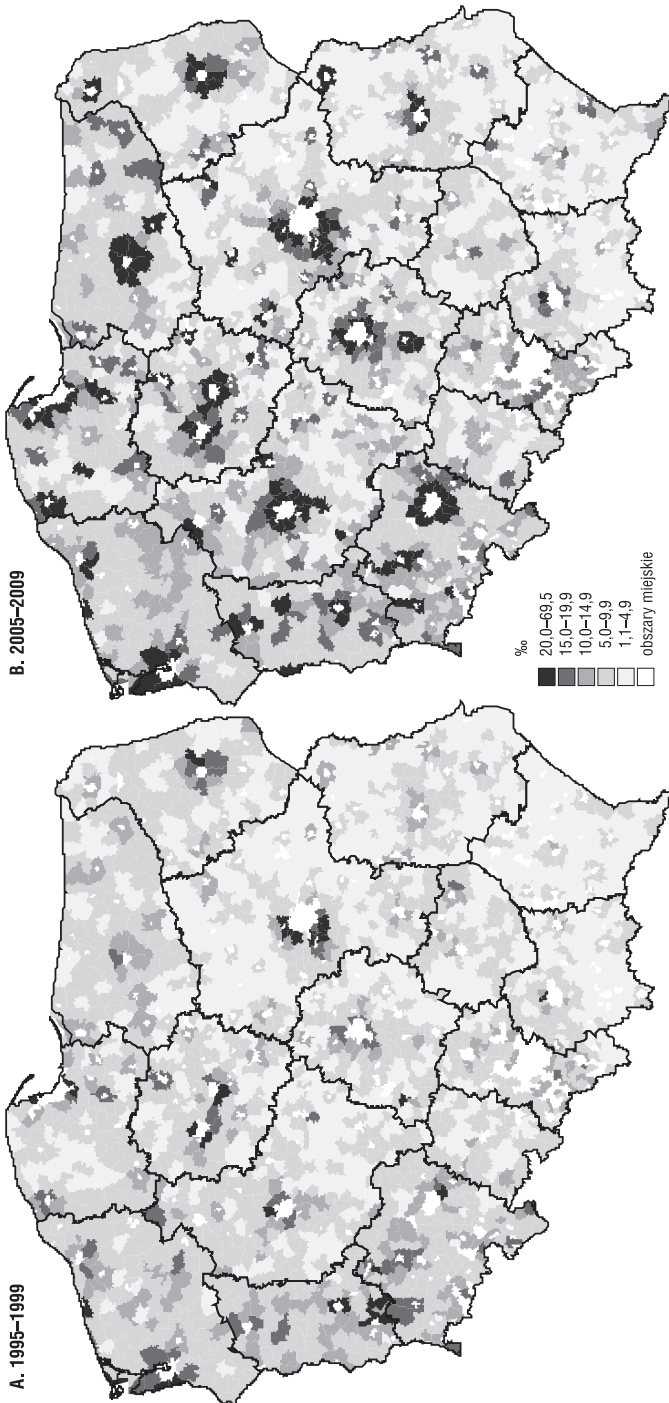
Z 39 miast liczących powyżej 100 tys. mieszkańców (stan na 2009 r.) jedynie co czwarte (10) odnotowało niewielki wzrost liczby mieszkańców, a w pozostałych 29 miastach wystąpił znaczny spadek liczby ludności. Sytuacja ta spowodowana jest, w większości przypadków, odpływem ludności na obszary wiejskie i brakiem rekompensaty tych strat przez napływ i przyrost naturalny w miastach. Na przykład w Łodzi w 2009 r. przyrost naturalny wynosił -5‰, saldo migracji -1,8‰, zatem przyrost rzeczywisty równał się -6,8‰, w Poznaniu odpowiednio 1,2‰, -5,2‰, -4,0‰, w Bydgoszczy -0,5‰, -4,5‰ i -5,0‰, w Sosnowcu -2,8‰, -4,9‰ i -7,7‰, w Katowicach -2,3‰, -3,2‰ i -5,5‰. Podobne tendencje zaobserwowano w wielu innych dużych miastach w Polsce (Szymańska, 2007).

O wzrastającym znaczeniu napływu ludności na obszary wiejskie we wzroście liczby ich mieszkańców, zwłaszcza w gminach leżących w pobliżu dużych miast, świadczy saldo migracji, które w latach 1994–1999 wynosiło dla wszystkich obszarów wiejskich

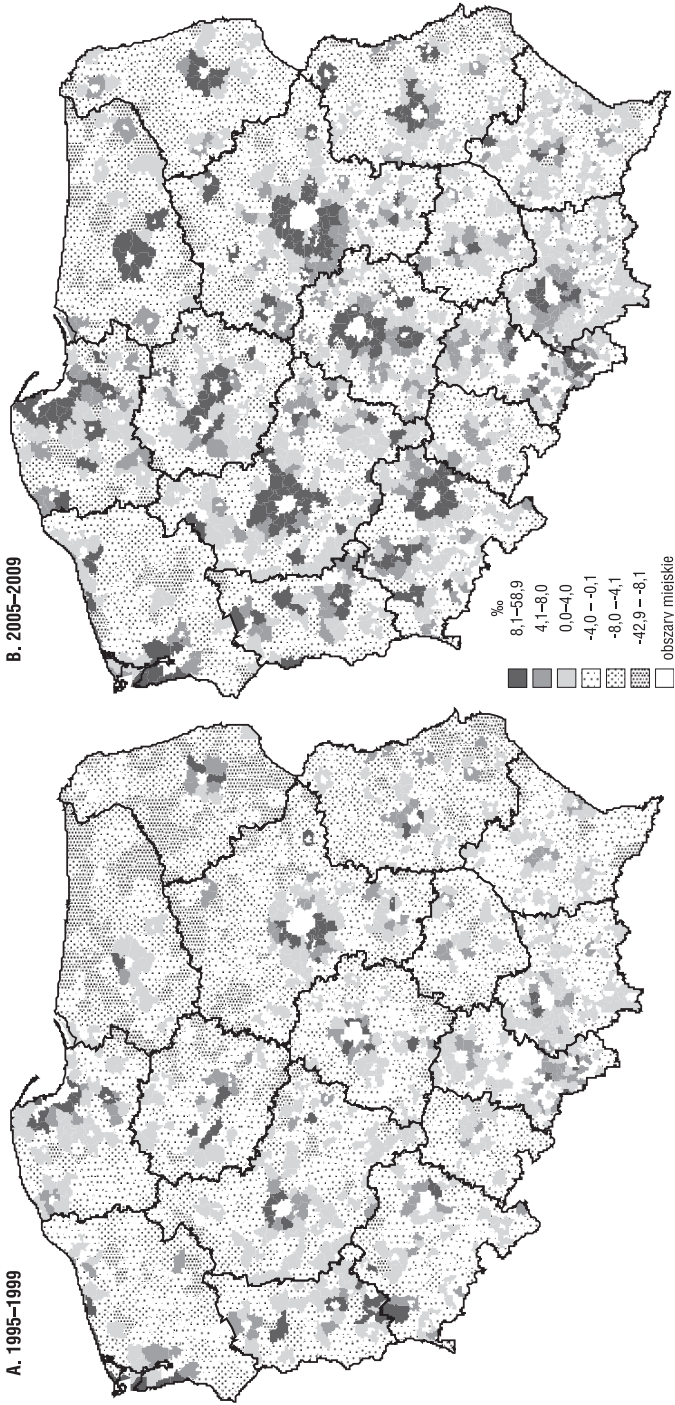
Ryc. 1. Napływ ludności ogółem na 1000 osób na obszarach wiejskich w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

Ryc. 2. Napływ ludności z miast na 1000 osób na obszarach wiejskich w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

Ryc. 3. Ogólne saldo migracji na 1000 osób na obszarach wiejskich w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

Tab. 2. Wybrane charakterystyki struktury ludności w Polsce

A. Napływ ogółem na 1000 ludności			
	1995–1999	2000–2004	2005–2009
PL	11,2	10,8	12,0
OM	10,3	9,7	10,5
OW	12,8	12,5	14,4
a			
25,0–7,60	2,1	4,1	6,4
20,0–24,9	3,8	3,3	4,4
15,0–19,9	14,7	9,5	13,2
10,0–14,9	53,2	38,9	40,6
4,5–9,9	26,2	44,2	35,4
B. Napływ z miast na 1000 ludności			
	1995–1999	2000–2004	2005–2009
PL	5,8	6,4	7,2
OM	5,2	5,4	5,7
OW	6,7	8,0	9,5
a			
20,0–69,5	1,3	3,9	5,7
15,0–19,9	2,6	3,7	5,5
10,0–14,9	9,3	10,2	11,5
5,0–9,9	43,6	40,4	41,4
1,1–4,9	43,2	41,8	35,9
C. Saldo migracji na 1000 ludności			
	1995–1999	2000–2004	2005–2009
PL	-0,4	-0,4	-0,4
OM	0,1	-1,4	-2,2
OW	-1,1	1,2	2,3
a			
8,1–58,9	3,0	7,5	10,0
4,1–8,0	5,8	8,2	8,8
0,0–4,0	19,1	23,3	23,9
-4,0 – -0,1	38,5	40,0	36,7
-8,0 – -4,1	24,2	18,3	17,2
-42,9 – -8,1	9,4	2,7	3,4
D. % ludności w wieku produkcyjnym			
	1995–1999	2005–2009	
PL	59,5	64,3	
OM	61,9	65,9	
OW	55,6	61,9	
a			
66,0–70,3	0,0	3,7	
64,0–65,9	0,1	14,9	
62,0–63,9	0,4	27,5	
60,0–61,9	3,0	24,6	
45,2–59,9	96,5	29,3	

E. Udział ludności z wykształceniem średnim i wyższym (rok 2002)		
Polska	42,2	
Obszary miejskie	-	
Obszary wiejskie	-	
a		
35,0–64,6	5,4	
30,0–34,9	9,9	
25,0–29,9	25,3	
20,0–24,9	40,1	
10,2–20,0	19,3	
F. Udział ludności z źródłem utrzymania poza rolnictwem (rok 2002)		
Polska	46,4	
Obszary miejskie	-	
Obszary wiejskie	-	
a		
50,0–67,0	6,3	
40,0–49,9	20,0	
30,0–39,9	34,1	
20,0–29,9	26,3	
4,0–19,9	13,3	
G. Podmioty gospodarcze na 1000 ludności w wieku produkcyjnym		
	1995–1999	2005–2008
Polska	113,4	149,9
Obszary miejskie	138,2	181,3
Obszary wiejskie	68,6	96,8
a		
150,0–532,7	1,8	4,7
120,0–149,9	2,4	9,1
100,0–119,9	3,9	17,7
80,0–99,9	11,9	29,9
18,8–79,9	80,0	38,6
H. Nowe budynki mieszkaniowe na 1000 ludności		
	2004–2005	2006–2008
Polska	1,6	1,8
Obszary miejskie	1,1	1,1
Obszary wiejskie	2,3	2,9
a		
10,0–25,9	1,2	2,2
5,0–9,9	6,9	8,5
3,0–4,9	11,5	15,5
1,0–2,9	39,2	44,3
0,0–0,9	41,2	29,5

Objaśnienia: a – % gmin zawierających się w poszczególnych przedziałach (N=2172).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

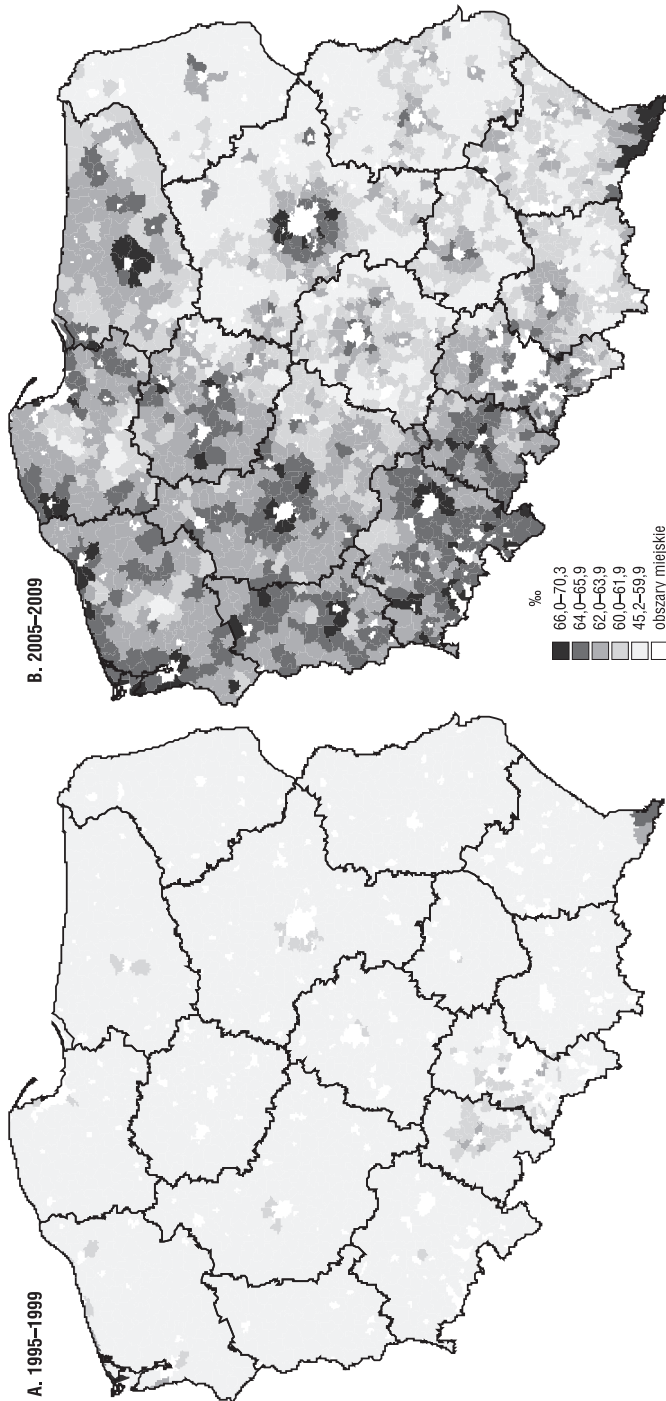
średnio rocznie $-1,1\%$, podczas gdy od początku XXI wieku jest ono już dodatnie i wynosi średnio $1,2\%$ w okresie 2000–2004, zaś $2,3\%$ w latach 2005–2009 (tab. 2C). Odzwierciedla się to również we wzroście liczby gmin o dodatnim saldzie migracji. W okresie 1995–1999 udział tych gmin w ogóle gmin wiejskich w Polsce wynosił 28% , natomiast w latach 2005–2009 aż $42,6\%$ (ryc. 3). Należy tu wspomnieć, że dodatnie saldo migracji dla ogółu obszarów wiejskich odnotowuje się od roku 2000 i wynosiło ono $0,1$ osoby na 1000 mieszkańców wsi, a jeszcze wcześniej, bowiem od 1993 r. obszary te cechują się dodatnim przyrostem rzeczywistym (tab. 1). Z roku na rok obszary wiejskie w Polsce powiększają zatem swoją liczbę ludności.

Wyraża się to również wzrostem liczby gmin, w których przyrost rzeczywisty jest dodatni, tj. gmin, w których zarówno przyrost naturalny, jak i saldo migracji są dodatnie, a saldo migracji znacznie przewyższa saldo przyrostu naturalnego (typ C wg typologii Webba). Liczba gmin o takich zachowaniach, zarówno w ruchu naturalnym, jak i migracyjnym, wzrasta z roku na rok; w latach 1995–1999 ich udział wynosił $9,5\%$, zaś w okresie 2005–2009 już ponad $17,7\%$.

Jak wykazały badania D. Szymańskiej, J. Biegańskiej, A. Gil (2009), na obszary wiejskie położone w strefach dużych miast napływa głównie ludność młoda w wieku produkcyjnym, co odzwierciedla się w zwiększającym się udziale tej grupy wiekowej w ogólnej liczbie ludności tych obszarów. W latach 1995–1999 odsetek ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich wynosił średnio $55,6\%$, zaś 10 lat później $61,9\%$ (2005–2009) (tab. 2D). Sukcesywnie wzrasta liczba gmin z najwyższymi udziałami ludności w wieku produkcyjnym, tj. 62% i powyżej. W latach 1995–1999 jedynie $0,5\%$ ogółu gmin wiejskich cechowało się takim odsetkiem ludności w wieku produkcyjnym, podczas gdy w latach 2005–2009 gmin o takim udziale ludności w wieku produkcyjnym było aż $46,2\%$ ich ogółu (tab. 2D, ryc. 4). Największy przyrost liczby i zwiększający się udział ludności w wieku produkcyjnym odnotowano w strefach podmiejskich Warszawy, Poznania, Olsztyna, Wrocławia i wielu innych dużych miast Polski.

W pewnej zależności z powyższymi zagadnieniami pozostaje wzrost odsetka ludności z wykształceniem wyższym i średnim w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej na obszarach wiejskich oraz odsetek ludności posiadającej własne źródło utrzymania poza rolnictwem w ogólnej liczbie ludności posiadającej własne źródło utrzymania na tych obszarach (tab. 2E–F). Również i te procesy najintensywniej występują w strefach podmiejskich dużych miast (ryc. 5–6). Na obszarach wiejskich rośnie także przedsiębiorczość ich mieszkańców, wyrażająca się m.in. przyrostem liczby podmiotów gospodarczych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym. Osoby w tym wieku licznie tworzą nowe podmioty gospodarcze i są kreatorami powstawania nowych miejsc pracy. W latach 1995–1999 na 1000 ludności w wieku produkcyjnym przypadało $68,6$ podmiotów gospodarczych, a 10 lat później (2005–2008) $96,8$ podmiotów (tab. 2G). Znowu największą aktywność w powstawaniu nowych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich wykazują mieszkańcy gmin podmiejskich, to oni są najbardziej przedsiębiorczy w porównaniu z pozostałymi mieszkańcami wsi

Ryc. 4. Udział ludności w wieku produkcyjnym w ogólnej liczbie ludności na obszarach wiejskich w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

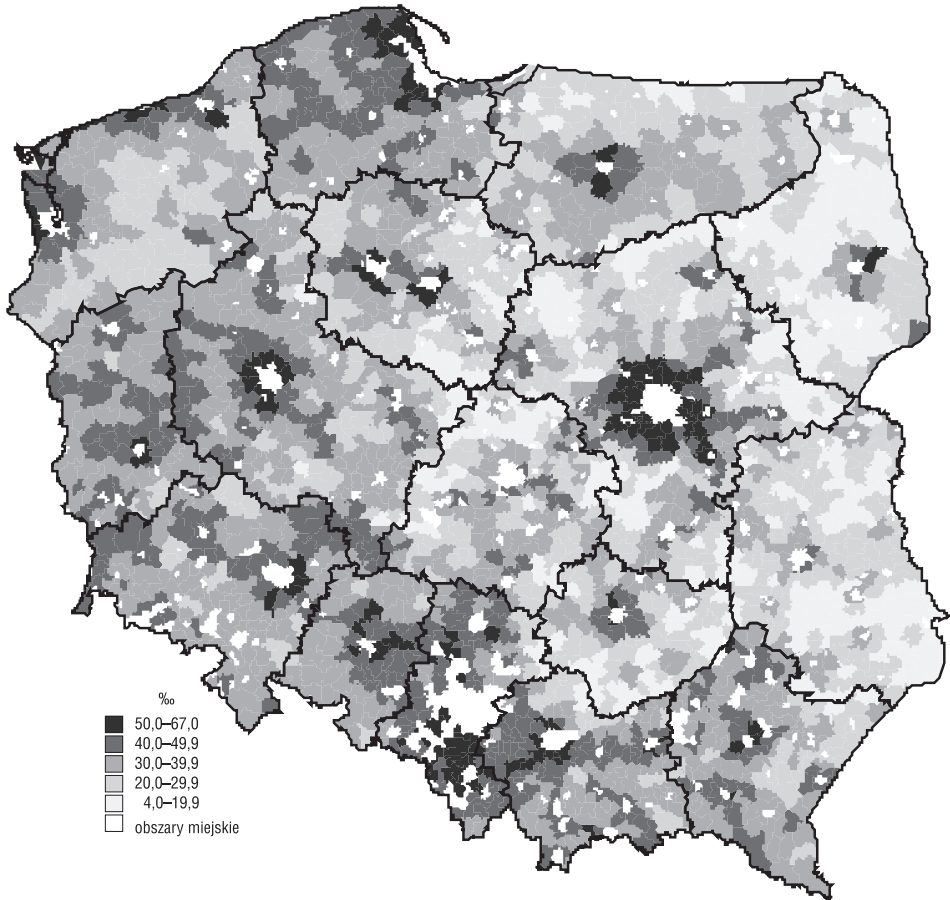

Ryc. 5. Udział ludności z wykształceniem średnim i wyższym w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej na obszarach wiejskich w Polsce w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

(ryc. 7). Odzwierciedla się to w zwiększającej się liczbie podmiotów gospodarczych na 1000 osób, które w gminach podmiejskich niektórych dużych miast wynoszą nawet od 150 do 533 podmiotów, co jest wielkością większą od średniej dla Polski (149,9 podmiotów na 1000 osób – średnia z okresu 2005–2008).

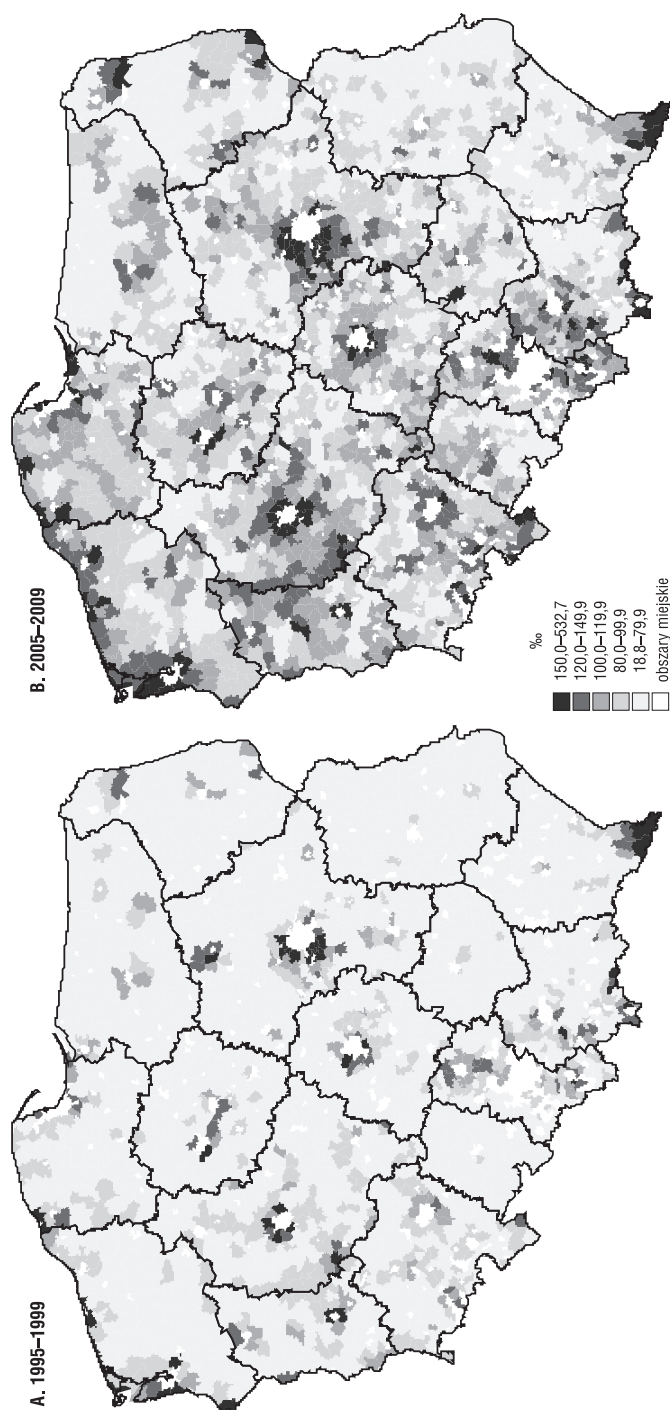
Z napływem ludności na obszary wiejskie wiąże się m.in. rozwój ruchu budowlanego oraz zwiększająca się liczba nowych budynków mieszkalnych wybudowanych na obszarach wiejskich. Analizując sytuację w tym zakresie, należy również zaznaczyć, że najczęściej nowych budynków mieszkalnych powstaje na obszarach podmiejskich dużych miast (tab. 2H, ryc. 8).

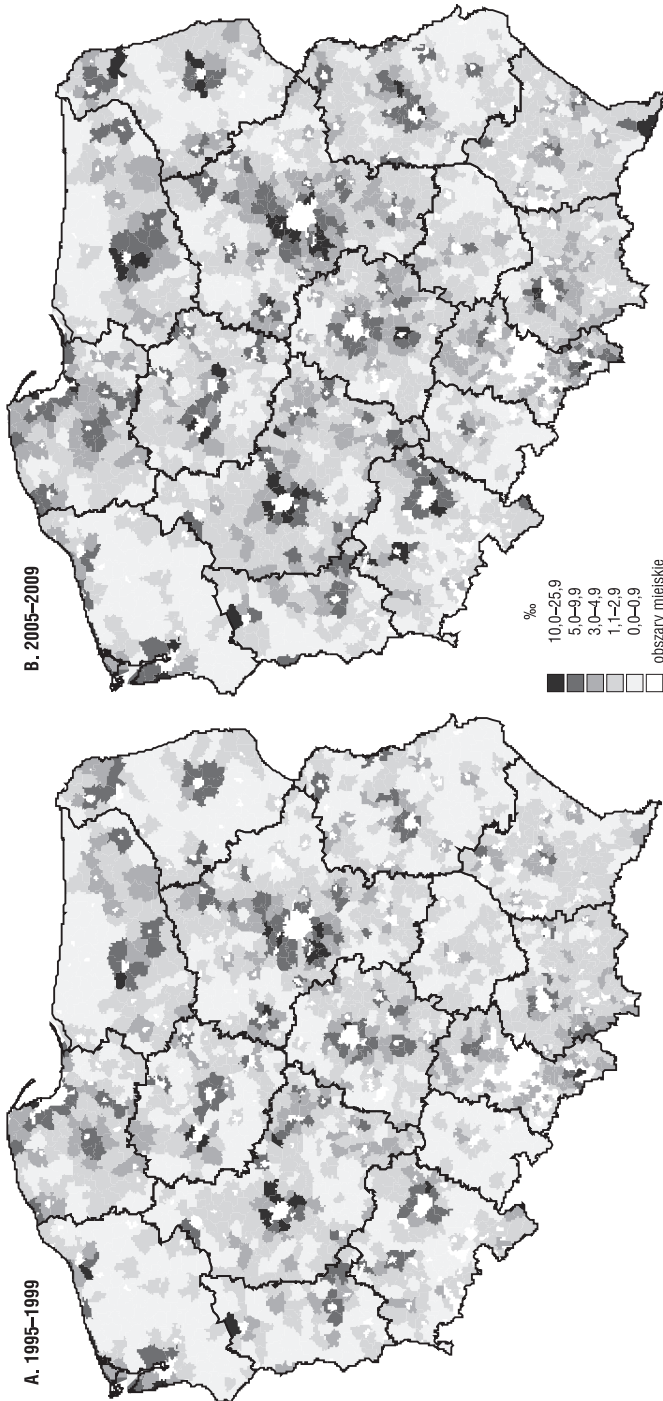
Ryc. 6. Udział ludności posiadającej własne źródło utrzymania poza rolnictwem w ogólnej liczbie ludności posiadającej własne źródło utrzymania na obszarach wiejskich w Polsce w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

W celu wychwycenia pewnych różnic i podobieństw oraz bardziej obiektywnej kwantyfikacji przemian, jakie dokonują się na obszarach wiejskich w Polsce, w badaniu zastosowano szereg metod analizy statystycznej opartej na wielu zmiennych. Były to trzy różne procedury badawcze: metoda z-scores, k-średnich oraz składowych głównych. Do analizy wzięto 12 zmiennych. Były to: x_1 – napływ ludności z miasta (%), x_2 – gęstość zaludnienia (osoby/km²), x_3 – udział ludności w wieku produkcyjnym (%), x_4 – udział ludności z wykształceniem wyższym i średnim (%), x_5 – udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych (%), x_6 – podmioty gospodarcze na 1000 ludności, x_7 – liczba izb na osobę, x_8 – nowe budynki mieszkalne oddane do

Ryc. 7. Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 ludności w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich w Polsce
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

Ryc. 8. Liczba nowych budynków mieszkalnych oddanych do użytku na 1000 ludności na obszarach wiejskich w Polsce

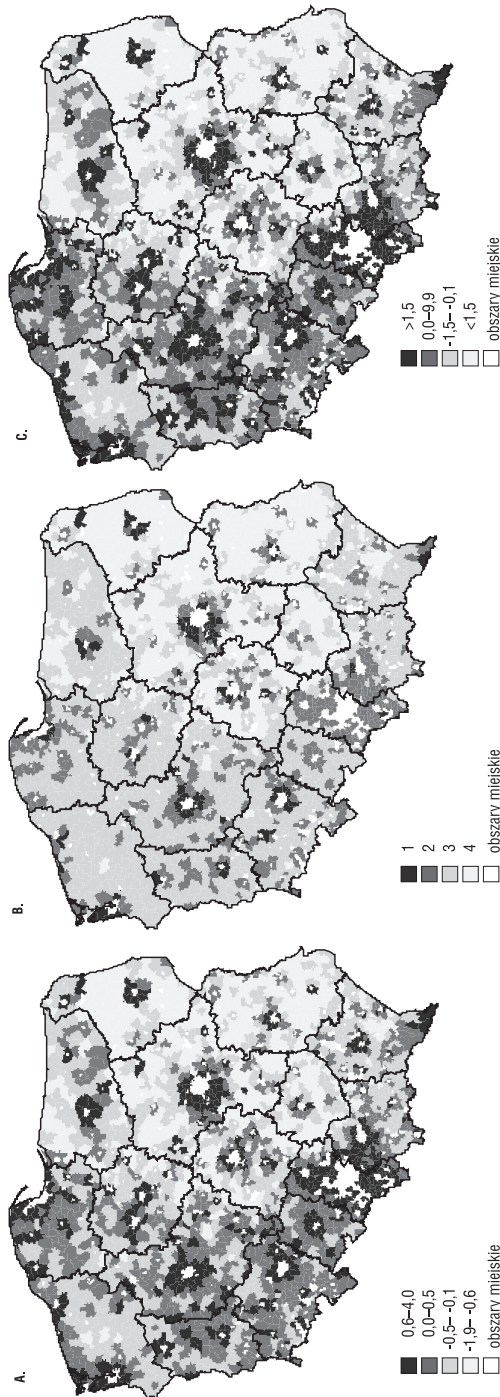
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

użytku na 1000 ludności, x_9 – kubatura nowych budynków mieszkalnych oddanych do użytku na osobę (m^3), x_{10} – udział mieszkań wyposażonych w wodociąg sieciowy (%), x_{11} – udział mieszkań wyposażonych w ustęp spłukiwany (%), x_{12} – udział mieszkań wyposażonych w centralne ogrzewanie (%).

Z przeprowadzonych badań wynika m.in., że gminy wiejskie w strefach dużych miast w każdej z w/w procedur wyodrębniają się i stanowią (w większości przypadków) oddzielną i wyraźnie wykrystalizowaną grupę gmin (ryc. 9). Należy tu nadmienić, że w metodzie składowych głównych spośród istotnych zmiennych (76,6% ogólnego zasobu zmienności) pierwsza składowa główna o wartości własnej 6,2 wyjaśniała aż 51,3% ogólnego zasobu zmienności, a przestrzenny obraz uzyskany na jej podstawie wskazuje, że obszary podmiejskie dużych miast (w większości przypadków) tworzą odrębną grupę gmin (wartość składowej $\geq 1,5$).

Przemiany w ruchu naturalnym i zachowaniach migracyjnych, jakie od 10 z górą lat obserwujemy w Polsce wskazują, że zmniejsza się liczba ludności w dużych miastach, co jest rezultatem zwiększonego odpływu ludności z tych miast na sąsiednie obszary wiejskie i do małych miast, w których z kolei odnotowujemy wzrost liczby ludności wynikający z zysku migracyjnego. Wystarczy wspomnieć, że w 1999 r. w małych miastach (do 20 tys. mieszkańców) zamieszkiwało 12,4% ogółu ludności Polski, podczas gdy 10 lat później już 13%. W Polsce, tak jak w wielu innych krajach europejskich, obserwujemy zjawisko kontrurbanizacji, wywołane różnymi zachowaniami i preferencjami migracyjnymi ludności. Zjawisko to zachodzi zarówno w formie eksurbanizacji (*ex-urbanization*), urbanizacji przestawionej/przesuniętej (*displaced-urbanization*), jak i antyurbanizacji (*anti-urbanization*). Pierwszy przypadek mamy wówczas, gdy zamożni mieszkańcy miast wyprowadzają się na obszary wiejskie, nie odcinając się jednak od miasta i dojeżdżając tam, codziennie do pracy; drugi natomiast, gdy całe gospodarstwo domowe przemieszcza się, motywując to potrzebą znalezienia nowego miejsca zatrudnienia, niższymi kosztami życia i zamieszkania; trzeci zaś wynika z chęci zamieszkiwania w mniejszych jednostkach osadniczych, z powodu postaw antymiejskich i odrzucania miejskiego stylu życia. Niezależnie jednak od motywacji migrantów, jak podkreślają m.in. I.S. Lowry (1990) i C.J.A. Mitchell (2004), efekt końcowy w postaci dekoncentracji lub decentralizacji, a jednocześnie repopulacji wsi jest dokładnie taki sam.

Reasumując, należy stwierdzić, że w Polsce od początku lat 90. XX wieku dokonuje się istotna transformacja społeczno-gospodarcza, która dotyczy zarówno miast, jak i wsi. W niniejszym artykule wykazano, że napływ ludności na obszary wiejskie, zwłaszcza te położone w strefach podmiejskich dużych miast, wykazuje stałą tendencję wzrostową; uczestniczy w nim głównie ludność w wieku produkcyjnym, co wpływa na znaczne odmłodzenie struktury demograficznej tych obszarów i pośrednio wpływa na większą ich aktywność gospodarczą, wyrażającą się m.in. w powstawaniu nowych podmiotów gospodarczych, tworzeniu nowej infrastruktury socjalno-bytowej, a co za tym idzie – zwiększaniu konkurencyjności gmin podmiejskich.

Ryc. 9. Obszary wiejskie w Polsce w świetle metody z-scores (A), k-średnich (B), składowych głównych (C)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDR GUS.

Literatura

- Lowry I.S., 1990, *World Urbanization in Perspective*, [w:] *Population and Development Review*, Vol. 16, pp. 148–176.
- Mitchell C.J.A., 2004, *Making sense of counterurbanization*, [w:] *Journal of Rural Studies*, 20, pp. 15–34.
- Szymańska D., 2007, *Urbanizacja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szymańska D., Biegańska J., Gil A., 2009, *Rural areas in Poland In the context of changes in population age structure in 1996, 2001 and 2006*, [w:] Szymańska D., Domin D. (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 12/2009, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 91–107.